

О. П. ТОЛОЧКО (Київ)

Про місце смерті Рюрика Ростиславича

Рюрик Ростиславич — один з найкolorитніших персонажів руської історії кінця XII — початку XIII ст., один з небагатьох "живих" людей тієї епохи, чий суперечливий і часом непослідовний життєвий досвід має викликати якщо не схвалення, то принаймні просто людську симпатію. Можливо, "багатовимірність" Рюрика пояснюється тим очевидним фактом, що в нашому розпорядженні, власне, два образи Рюрика — один змальований прихильним до нього Київським літописом (так би мовити, Рюрик до 1199 р.), другий — зовсім інший, — постає з літописання ростово-суздальського чи галицько-волинського (Рюрик після 1200 р.). За істинний історики переважно приймали останній образ Рюрика — слабкого, непослідовного, жорстокого і легковажного князя. Остаточно Рюрик втратив свою репутацію через часте цитування цілковито вигаданої В. М. Татищевим характеристики київського князя¹.

У цьому повідомленні мова піде лише про життя Рюрика Ростиславича протягом останніх п'яти років, дещо загадкове і таємниче. Попри те, що є лише дві літописні згадки про Рюрика (1210 та 1215 р.), воно має вже свою невелику історіографію.

Остання подія політичної кар'єри Рюрика — обмін ним київського стола на чернігівський. Такий висновок можна зробити зі статті Лаврентіївського літопису 1210 р.: "Того ж лѣта съде Всеволодъ паку в Києвъ, а Рюрикъ Черниговъ"². Протягом наступних п'яти років літопис не дає відомостей про Рюрика, і лише під 1215 р. натрапляємо на запис про його смерть у Чернігові: "Преставися Рюрикъ Ростиславич, княз киевський, княжа Черниговъ"³.

Такий фінал діяльності Рюрика давно бентежить тих дослідників, хто уважно вивчав міжкнязівські стосунки Рюриковичів. Справді, знаючи особливу солідарність чернігівських князів в обороні власного родового спадку⁴, яким вважалася Сіверщина, важко повірити у вірогідність повідомлень Лаврентіївського і залежних від нього літописів. Практично вся друга половина XII ст. пройшла в намаганнях саме смоленських Ростиславичів, лідером яких довгий час був Рюрик, визначити як отчину Ольговичів лівий берег Дніпра, Чернігівщину, в обмін на аналогічне визнання отчинного статусу Києва⁵. Ці зусилля не були успішними щодо Києва, зате остаточно ствердили впевненість у приналежності Чернігова Ольговичам і разом з тим сформували враження виразно двох родів, двох династій, обмін столами між якими став абсолютно неможливим. Здається, жодний з нащадків Мономаха і не замахувався на чернігівський стіл, але й Ольговичам уже ніколи не спадала думка допустити кого-небудь з інших династій до Чернігова. Випадок з Рюриком, таким чином, коли б він трапився насправді, був би унікальним, таким, що суперечив би усій політичній системі Русі кінця XII — початку XIII ст., як ми її знаємо, а тому й маловірогідним.

З часів М. М. Карамзіна ці повідомлення інколи розглядаються як якась помилка. Однак, як справедливо зазначив М. Дімнік, більшість дослідників, будучи неспроможними довести помилковість літописної ін-

формації, схильні були приймати її як, хоча й дещо дивну, але не зовсім неймовірну⁶.

Існує однак кілька спроб пояснити причину помилки, або, принаймні, запропонувати іншу версію обставин смерті Рюрика. Мені відомі три таких спроби.

Хронологічно перша належить перу Р. В. Зотова. Розібравши практично всі доступні йому літописні джерела про дату й місце смерті Рюрика, Р. В. Зотов дійшов висновку, абсолютно справедливого, що всі літописи, які датують її 1215 р. і поміщають у Чернігові, текстуально залежні від Лаврентіївського літопису. Таким чином, попри позірну численність звісток про княжіння і смерть Рюрика у Чернігові, вони, можливо, просто тиражують давню помилку⁷.

Р. В. Зотов звернув увагу на повідомлення В. М. Татіщева про княжіння якогось Рюрика Ольговича у Чернігові близько часу, що нас цікавить (1212 р.)⁸. Саме з цим князем дослідник пов'язав помилку Лаврентіївського літопису: "Мы принимаем фразу Лаврентиевской летописи "преставися Рюрик Ростиславич, князь киевский, княжа в Чернигове" за искажение позднейшими переписчиками первоначальной, не дошедшей до нас летописи, или за неумелое объяснение ими факта, по незнакомству их, суздальских переписчиков, с генеалогиею далеких от них и чуждых им черниговских князей. В то время, когда многие страницы русских летописей наполнены описанием действий Рюрика Ростиславича киевского, возможно было переписчику Лаврентиевской летописи ошибиться и принять сидевшего в Чернигове Рюрика за Рюрика Ростиславича, и год смерти первого (1215 г.), даже если он и верен, отнести ко второму князю"⁹. На підкріплення своєї гіпотези Р. В. Зотов залучив невідомого походження інформацію Шербадова про дату смерті Рюрика Ростиславича (1209 р.), а також свідчення Типографського літопису, який датує смерть Рюрика 1208 р. Таким чином, згідно з твердженням Р. В. Зотова, Рюрик Ростиславич не міг помінятися столами зі Всеволодом Чермним 1210 р., а також померти на чернігівському столі 1215 р., бо помер задовго до того. Міфічного Рюрика Ольговича Зотов ототожнив з відомим з Любецького синодика князем Костянтином Ольговичем і вважав його сином Олега Святославича і онуком Святослава Всеволодовича¹⁰.

Побудова Р. В. Зотова, незважаючи на певну привабливість, навряд чи витримає серйозну критику. По-перше, князь Рюрик Ольгович невідомий з інших джерел, а праця В. М. Татіщева не з того їх кола, щоб довіряти їй беззапечно. По-друге, саме ім'я Рюрик ніколи не було в обігу серед чернігівської династії, і жодний з чернігівських князів, крім Татіщевського персонажа, з таким іменем невідомий¹¹. Нарешті, самі відомості Татіщева про останні роки життя Рюрика Ростиславича досить підозрілі. Так, у першій редакції своєї праці він впевнено датує смерть Рюрика 1211 р.¹², а в другій — ще збільшує достовірність повідомлення, наводячи навіть місяць і число — 19 квітня¹³. Як правило, додатки Татіщева у другій редакції є результатом його вимислу і не відбивають жодних нині втрачених джерел, не згаданих ним у "Предызвещении". Крім того, Татіщеву були відомі літописи, які сповіщали про смерть Рюрика Ростиславича в Чернігові (наприклад, Воскресенський та Никонівський). Те, що він не наводить відомостей з них, може свідчити лише про намагання створити іншу канву подій. Справді, наступне за згадкою про Рюрикову смерть і його характеристикою повідомлення "Історії Російської" дає підстави гадати, що в джерелі Татіщева все ж містилася тотожна до Лаврентіївської інформація про обмін столами, тільки Рюрика Ростиславича в ній було замінено на Рюрика Ольговича: "По смерти Рюрикове сяде на великом княжении руском паки Всеволод Святославич, а Рюрик Ольгович в Чернигове"¹⁴. Ця фраза з "Історії

Російської", за винятком ідеї Рюрикової смерті, тотожно відтворює аналогічне місце Никонівського літопису, що був у розпорядженні Татищева: "Сяде паки князь Всеволодъ Чермный Святославичъ въ Києвъ, а Рюрикъ въ Черниговъ" ¹⁵. Швидше за все, наведена Татищевим дата смерті Рюрика, як і "винайдення" такого собі Рюрика Ольговича чернігівського, є результатом спроби скомбінувати простий і логічний виклад із суперечливих повідромлень джерел (як і в багатьох інших випадках).

Можна простежити навіть певні етапи ідеї "Рюрика Ольговича". Спершу, якщо судити з варіантів Академічного списку (що відбиває першу редакцію "Історії..."), Татищев гадав після смерті Рюрика Ростиславича "посадити" в Києві Всеволода Чермного, а в Чернігові — якогось Олега Юрійовича ¹⁶. Згодом у тому ж списку він виправляє це ім'я на "Рюрика Ольговича", який логічно, як чернігівський князь, і зустрічає в Чернігові наступного, 1212 р. шлюбне посольство від Всеволода Чермного до Всеволода Юрійовича ¹⁷. Так вмотивовано появу "Рюрика Ольговича" в описі, здається, цілковито вигаданого Татищевим триденного прийому в Чернігові послів Всеволода Чермного. Можливо, Рюрик Ольгович саме для цієї мети і "винайдений". У "Ростиси алфаветической", тобто покажчиках до другої частини "Історії...", складених самим Татищевим, жодного "Рюрика Ольговича" не знаходимо. Очевидно, його імені не було в тому ранішому варіанті "Історії...", за яким ці покажчики склалися. Справді, Академічний список несе на собі сліди різночасової роботи Татищева: в ньому є старі аркуші паперу і нові (доповнення 1746 р.) ¹⁸. Саме серед нових аркушів паперу, тобто доповнень, зроблених безпосередньо перед відправкою до Академії Наук, і знаходимо всі сцени з участю Рюрика Ольговича ¹⁹. Незаперечним свідченням того, що Рюрик Ольгович з'явився в Академічному списку лише в останній момент його компонування, є той факт, що, у німецькомовному перекладі "Історії Російської", здійсненому Академією наук 1739 р., жодного Рюрика Ольговича не знаходимо ²⁰.

Замінивши в першій редакції під 1211 р. "Олега Юрійовича" на "Рюрика Ольговича", Татищев у другій редакції знову повертається до ідеї "Олега" як чернігівського князя, щоправда, цього разу Олег є братом Всеволода Чермного: "Как скоро Рюрик умер, киевляне немедленно послали в Чернигов ко Всеволоду Святославичу просить его на великое княжение. Он же, немедленно пришед в Киев, сел на престоле, а Олег, брат его, остался в Чернигове" ²¹. Однак, поспіхом редагуючи це місце для другої редакції, Татищев забув виправити ім'я Рюрика в описі посольства і потрапив у пастку: 1211 р. на чернігівський стіл сідає Олег Святославич, а 1212 р. посольство приймає вже Рюрик Ольгович; куди з чернігівського столу подівся Олег і чому всього через рік там уже сидить Рюрик Ольгович, лишається незрозумілим.

Повернемось до гіпотези Р. В. Зотова. Вірно вказавши причину, через яку Рюрик Ростиславич не міг ні правити в Чернігові, ні померти там 1215 р., він все ж не дає задовільного пояснення інформації Лаврентіївського та залежних від нього літописів.

Наступна спроба розібратися в цьому питанні належить Дж. Феннелу, який прийняв ідею літописів щодо смерті Рюрика у Чернігові 1215 р., але спробував розвинути думку Зотова про те, що Рюрик не міг князувати на цьому столі ²². Вказавши на ту обставину, що Новгородський перший літопис занотовує під 1212 р. великий похід Ростиславичів проти Ольговичів і облогу ними брата Всеволода Чермного Гліба Святославича в Чернігові, де в цей час сидить старійшина Ростиславичів Рюрик, і на подібну ж інформацію Московського зведення кінця XV ст. (в межах якого А. М. Насонов виділив рештки володимирського зведення початку XIII ст. ²³), він задався питанням: "Що міг робити Рюрик ("правлячи в Чернігові") весь цей час?" ²⁴. Не знайшовши місця Рюрикові у

цих подіях, Дж. Феннелл запропонував таку гіпотезу: "Найпростіше пояснення полягає в тому, що у 1210 р. Всеволод Чермний, якому Всеволод III ростово-суздальський надав Київ, арештував Рюрика і ув'язнив його у Чернігові, де той і помер через п'ять років. Вираз літописця "седе" та "княжив", таким чином, був не більш як евфемізмом, за яким ховався факт, що Ольговичі весь цей час утримували Рюрика" ²⁵.

Найпростіше пояснення, однак, не завжди найкраще. Довести висловлене Дж. Феннеллом припущення абсолютно неможливо: Спробу приховати Лаврентіївським літописом ув'язнення Рюрика важко обгрунтувати ще й тому, що тон його загалом неприхильний до Ольговичів. Очевидно, відчуваючи це, Дж. Феннелл спробував все ж надати видимість джерельного обгрунтування своїм побудовам. Хід його міркувань такий: "Головне джерело Лаврентіївського літопису — зведення початку XIII ст., що виникло на Північному сході Русі і виражало погляд великого князя Всеволода III та його родини; справді, можна сказати, що події в Південній Русі завжди були забарвлені точкою зору володарів Володимира та Ростова. Крім того, тон фамільної хроніки Всеволода III — а саме такою вона, очевидно, була в перші дванадцять років тринадцятого століття — помітно міняється у 1210 р. в результаті договору Всеволода III і Всеволода Чермного та одруження 10 квітня 1211 р. сина першого — Юрія на дочці останнього — Агафії, що закріпило цю угоду. З 1212 р. аж до татарської навали 1237 р., в період, позначений домінуванням Ростиславичів і відносним ослабленням Ольговичів, Лаврентіївський літопис зберігає стриманість щодо справ чернігівських князів: Юрій володимирський навряд чи бажав сприяти розголосу скандалів, пов'язаних з родиною тестя. Звідси небажання навіть згадати про вигнання Всеволода Чермного з Києва 1212 р. Ростиславичами. Звідси ж стаття, що викликає здивування, про Рюрикове "княжіння" в Чернігові та його смерть там як "князя" ²⁶. Дж. Феннелл мав репутацію тонкого дослідника джерел, однак, навряд, щоб наведені міркування належали до кращих його рядків ²⁷.

Остання спроба пояснити інтригуючі повідомлення про обмін столами і князування Рюрика в Чернігові належить М. Дімніку, який продемонстрував, що літописні відомості про політичну активність Рюрика уриваються після 1210 р., що він не бере участі в жодній з акцій Ростиславичів після цієї дати, а це можна трактувати, як мовчазне свідчення про його смерть принаймні до літа 1212 р. ²⁸. Отже, Рюрик не тільки не міг померти в Чернігові 1215 р., а й княжити там, починаючи з 1210 р.

М. Дімнік спробував відшукати справжню дату смерті Рюрика. Дата, запропонована Татіщевим (1211 р.), визнана ним сумнівною, як і дата Густинського літопису (1219 р.). Однак він все ж вважав за можливе бачити в цих повідомленнях відбиття певної літописної традиції, згідно з якою Рюрик помер київським, а не чернігівським князем. Підставою для такого висновку М. Дімніка послужила нібито схожа характеристика Рюрикового княжіння у Татіщева та в Густинському літописі, а також упевненість обох у тому, що Рюрик помер у Києві. Припустивши це, М. Дімнік зробив усе можливе, щоб редукувати дати, вказані в обох джерелах, і наблизити їх до 1208—1209 рр., що мало підтвердити знахідку тотожної дати в Типографському та Піскаревському літописах. Насправді схожості між працею Татіщева та Густинським літописом немає, вони не черпають інформацію із спільного джерела. Що ж до характеристики у Густинському літописі Рюрикового княжіння (а не самого Рюрика, як у Татіщева), то вона має мало спільного з текстом "Історії Російської". Крім того, з тексту Густинського літопису зовсім не випливає, що Рюрик помер саме у Києві (порівн.: "Преставися Рурикъ Ростиславичъ, иже бѣ на княженіи Киевскомъ, и много зла бысть во

время его княженія, паче же и по немъ" ²⁹. Що ж стосується дуже складної побудови М. Дімніка, покликаної довести, що в джерелі Татіщева дата була 1208 чи 1209 рр., то з огляду на те, що цим джерелом насправді був Никонівський літопис (див.: вище), вся ця побудова здається абсолютно зайвою. Так само, як і спроба припустити, що в невідомому джерелі Густинського літопису мала стояти аналогічна дата. Джерела Густинського літопису не є великою загадкою. У повідомленнях, які нас цікавлять, ними є Воскресенський та Тверський літописи. Жодної незалежної від них традиції, що відкидала б ідею обміну столами між Рюриком та Всеволодом і місцем смерті Рюрика вважала б Київ, а не Чернігів, у Густинському літописі немає. По-перше, Густинський літопис знає про обмін ("Всеволодь Святославичъ Чермный помирися со Рурикомъ Ростиславичомъ Киевскимъ, и пусти ему Рурикъ Киевъ; и тако сяде Всеволодь Чермный на великомъ княженіи Киевскомъ, а Рурикъ Ростиславичъ въ Чернѣговѣ" ³⁰). Загадка з повідомленням про смерть Рюрика також пояснюється користуванням цими двома літописами. Під 6726/1218 р. Густинський літопис запозичив з Тверського збірника помилкове повідомлення про смерть у Чернігові Ростислава (якого автор Густинського літопису ототожнив з Ростиславом Рюриковичем і продатував його смерть — 1218 р.) ³¹, через що під наступним роком змушений був запозичити з Воскресенського літопису згадку про смерть самого Рюрика ³². Дата ж смерті Рюрика у Густинському літописі (6726/1219 р.) є результатом взагалі порушеної хронології в цій його частині; яка з'явилася від намагань автора узгодити хронологію недатованого Хлебніковського літопису з хронологією Воскресенського та Тверського літописів, а також "Хроніки" Мартина Бельського.

Не визнавши дати Татіщева і автора Густинського літопису за істинні, але підготувавши ґрунт для думки про те, що в спільному для обох джерелі могла стояти дата 1208 або 1209 р., М. Дімнік звернув увагу на повідомлення Типографського літопису про смерть Рюрика в Києві 1208 р.: "Того же лѣта преставися Рюрикъ, князь киевский, а Всеволодь Чермный съде Киевъ" ³³. Тотожна інформація міститься й у Піскаревському літописі ³⁴. Саме цю дату, яка так добре вкладається в хронологію останніх років життя Рюрика Ростиславича, дослідник визнав за єдино вірну ³⁵.

Однак в надійності цих свідчень немає впевненості. Типографський літопис досить глибоко вивчений з точки зору джерел. Підсумки цього дослідження підведено Я. С. Лур'є ³⁶. Головним джерелом Типографського літопису в частині до 6931 р. було Московське зведення 1479 р. (яке містить обидва повідомлення про Рюрика — про обмін столами і про смерть у Чернігові) ³⁷. У частині до середини XIII ст. укладач Типографського літопису доповнював свій текст з джерела, близького до Лаврентіївського літопису (який також містить згадані повідомлення) ³⁸. Очевидно, що з жодного з цих джерел Типографський літопис не міг запозичити "правильну" дату смерті Рюрика. Мабуть, дата — 1208 р. є результатом якоїсь пізнішої помилки, причину якої зараз встановити важко. На підкріплення свого здогаду М. Дімнік посилався на зазначені Я. С. Лур'є оригінальні відомості Типографського літопису як такі, що могли бути в одному (древньому) джерелі з датою смерті Рюрика. Однак усі ці оригінальні відомості (про княгиню Ольгу як дочку Олега, про розміри Володимира, встановлені на основі вимірів XV ст., про похід хрестоносців на Єрусалим), очевидно, більш пізнього походження. Якщо дата смерті Рюрика справді запозичена з одного з ними джерела, то треба визнати, що вона зовсім не заслуговує на довіру. Піскаревський же літопис з огляду на його пізні походження (друга

пол. XVII ст.)³⁹ навряд чи може розглядатися як авторитетне джерело для подій початку XII ст.

Всупереч багатьом сумнівам дата смерті Рюрика Ростиславича, вказана у Типографському та Піскаревському літописах, може виявитися й "правильною". Найбільший же недолік М. Дімінка полягає в тому, що йому так і не вдалося пояснити, яким же чином, у такому разі, трапилася помилка в Лаврентіївському літописі. Що дало підставу літописцеві дійти дивної ідеї з чернігівським князінням Рюрика у 1210—1215 рр.? Чому, коли Рюрик справді помер 1208 р., його смерть занотовується лише під 1215 р.?

Незважаючи на те, що літописний матеріал стосовно Рюрика з вичерпною повнотою наведено у статті М. Дімінка, спробуємо ще раз сумарно проаналізувати його.

Повідомлення, близьке до Лаврентіївського літопису про обмін столами, в результаті якого Рюрик 1210 р. опинився в Чернігові, міститься в ряді літописів⁴⁰. Лише ці літописи згадують про смерть Рюрика в Чернігові 1215 (або 1216) р. Літописи, які ведуть своє походження від зведення 1448 р. (Новгородський IV, Софійський I), або не залежали від зведення 1305 р. (Новгородський I), обох повідомлень не знають. Таким чином, якщо записи про ці події є помилкою, то вона трапилася не пізніше укладення зведення 1305 р. — протографу Лаврентіївського літопису.

Що помилки тут цілком можливі, показує курйозне повідомлення деяких літописів під 1215 р. про смерть у Чернігові якогось Ростислава київського⁴¹. Ця механічна помилка (*Ростислав* замість Рюрика *Ростиславича*), відтворена низкою літописів, може бути зведена в кінцевому підсумку до Кирило-Білозерського зведення 70-х років XV ст.⁴²

Яким же чином могла трапитись помилка редактора зведення 1305 р.?

Коли син Рюрика Володимир спільно з Михайлом Всеволодовичем, сином Всеволода Чермного, обложили 1228 р. Кам'янець, причиною було постриження Рюрика в ченці батьком Данила, Романом Мстиславичем, яке сталося 1205 р.: "Володимеръ же Киевскыи собравои, яко бо бѣ отецъ его постригъ отца моего, бѣ бо емоу боязнь велика во сердци его"⁴³. Гадають, що Рюрик після смерті Романа розстригся, але, здається, син Рюрика вважав свого батька ченцем навіть більш ніж через двадцять років після того. Дійсно, ми не маємо прямих свідчень про розстриження Рюрика. Літопис лише сповіщає, що Рюрик "скинув" чернече вбрання: "Рюрик же слышавъ се, оже оубъень быст Романъ, иже бѣ и постригль, и смета с себе чернечскыѣ порты, и сбде Киевѣ"⁴⁴. Звичайно, вираз "скинути чернечі порти", як і "вдягтися в чернечі порти", є клішерованим і може означати вихід із монашого стану⁴⁵. Але чи був такий вихід з монастиря безповоротним?

Кар'єра Рюрика якось несподівано для цього енергійного і непокійного князя закінчилася незадовго до гаданої дати його смерті (1208 р.). Його ім'я ралтово щезає зі сторінок літописів, і саме це, можливо, змушувало багатьох дослідників шукати ранішу дату його смерті, нібито незафіксовану літописом. Але не зафіксувати смерть такого князя в той час, як у Лаврентіївському літописі (зведення 1305 р.) в близьких роках згадуються смерті другорядних його родичів, для літописця принаймні дивно. Справді, немає жодних підстав вважати Рюрика мертвим у 1210—1215 рр. На Русі єдиним місцем, де князь міг шукати і знаходити звільнення та сховище від врученого йому в момент народження обов'язку — від князіння⁴⁶, був монастир. Тільки там він міг несподівано зникнути. Справді, ми нічого не знаємо про життя Святослава Давидовича (Святоші) після його постриження в 1106 р. Літопис просто перестає цим цікавитися, і його ім'я більше ніколи не згадується, бо чернече життя протікає в іншому часі, ніж князівське, воно просто не

потрапляє в літописне розуміння події. Коли б не випадкова згадка в Іпатіївському літописі під 1142 р., ми б ніколи не дізналися, що Святоша жив ще принаймні тридцять шість років після свого постриження⁴⁷.

Отже, можна припустити, що Рюрик, тимчасово вийшовши "в маловременний світ", закінчив своє життя в монастирі. Це не було б чимось нечуваним для середньовіччя. Наведемо аналогічний випадок, щоправда, дещо пізнішого часу. Це відомий переказ (здається, з певними рисами достовірності) про литовського князя Войшелка, який, будучи ченцем, вийшов з монастиря, аби помститися за смерть батька, якийсь час князував, а згодом знову "іде до Оугровська в манастирь ко святому Данилю, и взя на ся чернецькийи порты, и поча жити в манастирь"⁴⁸. Важко сказати, наскільки такі вчинки могли вважатися канонічними, але наведена паралель до можливого вчинку Рюрика Ростиславича дозволяє думати, що він не був би унікальним. Припустимо навіть, що весь час поза монастирем ці князі формально вважалися ченцями⁴⁹.

Таким чином, Рюрик помер ченцем. Отже, в оригіналі зіпсованого місця (можливо, протографі зведення 1305 р.), очевидно, стояло "преставися Рюрикъ Ростиславичъ кievскій в чернечьствѣ", що копіїст дуже легко міг прийняти за "в Черниговѣ"⁵⁰.

Ідея обміну Києва на Чернігів 1210 р. (для пізнішого літописця цілком природна, зважаючи на кількість подібних обмінів Києва на Овруч (Рюрик) і Києва на Чернігів (Всеволод), які йому вже зустрічалися перед тим), ймовірно, з'явилися згодом (під пером самого Лаврентія чи когось з його попередників — не беруся судити), щоб якось пояснити повідомлення про незвичне місце смерті Рюрика.

З наших міркувань випливає, що Рюрик не обмінювався столами з Всеволодом Черним і ніколи не княжив у Чернігові. Однак він і не помер київським князем 1208 р. Він помер 1215 р. ченцем, повернувшись до монастиря близько 1208 р.⁵¹

¹ "Не имея покоя ниоткуда, зане сам питию многу вдашеса, женами водим бе, мало о устрое земнем прилежа, и тиунъ его много зла творяху. Сего деяя и киевляном в мале любим бе" (Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — М., Л., 1963. — С. 341). Те, що ця характеристика цілковито вигадана Татищевим, очевидно з доповнень її новими деталями у другій редакції "Історії Російської": "...Мало о правлении государства и своей безопасности прилежал. Судии его и по градом управителя многуо тягость народу чинили, для того весьма мало он в народу любви и от князей имел, но для силы свата своего Всеволода Юриевича не смели его более свергнуть" (Там же. — Т. 3. — С. 184—185).

² Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ). — Т. 1. — Стр. 435.

³ Там же. — Стр. 438.

⁴ Див., напр.: Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — Львів, 1905. — С. 320—328; Пресняков А. Е. Княжое право в древней Руси. Лекции по русской истории. — М., 1993. — С. 102—114.

⁵ Порівн.: досить відомі діалоги Ольговичів і Мономаховичів з цього приводу, зановані в Іпатіївському літописі під 1175 та 1195 рр.

⁶ Див.: історіографію питання у: Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death: Kiev or Chernigov? // Mediaeval Studies. — Toronto, 1982. — Р. 375. З не названої у цій праці літератури вкажу лише на цілковиту довіру до повідомлення М. С. Грушевського ("Компроміс було переведено в життя: Всеволод перейшов до Києва, Рюрик до Чернігова в 1210 році. Ольгович в Києві і Мономахович в Чернігові! Се була відповідь на поставлений п'ятнадцять літ перед тим постулат: аби Ольговичі вірнулися Києва, і аби Дніпро був границею династій!" (Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — С. 232), а також на дещо незрозуміле висловлювання О. Є. Преснякова ("Эпизод с княжением в Чернигове Рюрика Ростиславича — искусственная комбинация в связи со сложной политикой Всеволода Чермного, лишь случайно врезавшийся в судьбы Чернигова" (Пресняков А. Е. Назв. праця. — С. 108, прим. 268). Здається, однак, що обидва історики відчували певну аномальність такого обміну.

⁷ Зотов Р. В. О черниговских князях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в Татарское время. — СПб., 1892. — С. 47—66.

⁸ Татищев В. Н. История Российская. — М., Л., 1964. — Т. 3. — С. 185; Т. 4. — С. 340—341.

⁹ Зотов Р. В. Назв. праця. — С. 58, 60.

- ¹⁰ Там же. — С. 61.
- ¹¹ Порівн.: Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 377.
- ¹² Татищев В. Н. Назв. праця. — Т. 4. — С. 341.
- ¹³ Там же. — Т. 3. — С. 184.
- ¹⁴ Там же. — Т. 4. — С. 341.
- ¹⁵ ПСРЛ. — Т. 10. — С. 62.
- ¹⁶ Татищев В. Н. Назв. праця. — Т. 4. — С. 341, 478, вар. 78—78.
- ¹⁷ Там же. — С. 342.
- ¹⁸ Докладніше див. Валк С. Н. О рукописях первой редакции второй части "Истории Российской" В. Н. Татищева // Татищев В. Н. История Российская. — Т. 4. — С. 21—24.
- ¹⁹ Див. порівняльну таблицю аркушів: Валк С. Н. Назв. праця. — С. 23.
- ²⁰ Татищев В. Н. "История Российская". — Т. 7.
- ²¹ Там же. — Т. 3. — С. 185.
- ²² Fennell J. The Last Years of Rurik Rostislavich // Essays in Honor of A. A. Zimin. — Columbus, Ohio, 1985. — P. 159—166.
- ²³ Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. Очерки и исследования. — М., 1969. — С. 201—225.
- ²⁴ Fennell J. Ibid. — P. 161.
- ²⁵ Ibid. — P. 163.
- ²⁶ Ibid. — P. 164.
- ²⁷ По-перше, вся ця побудова суто пілотетична. По-друге, аргументація "князівською цензурою" досить вразлива. Сама ця ідея, що виникла в російській підцензурній науці XIX ст. і зі зрозумілих причин набула особливої популярності в радянські часи, широко постулювалася, але ніколи не була доведена. Насправді невідомо, якою мірою літопис мав відбивати точку зору князя. Нарешті, в цій побудові Дж. Феннелл сам собі суперечить. Вище він прийняв погляд А. М. Насонова, що Московське літописне зведення в частині за початок XIII ст. містить фрагменти володимирського зведення Юрія Всеволодича ("Володимирські фрагменти", як їх називає Дж. Феннелл). Однак у цих фрагментах, які, за логікою Феннелла, мали пропустити згадку про вигнання Всеволода Черного з Києва 1212 р., все ж вона є (див.: Насонов А. Н. Назв. праця. — С. 204, 206, 211—213). Скорочення ж відповідного фрагменту в Лаврентіївському літописі відбулося, вважає Насонов, у зведенні 1281 р., текст якого представлено в Лаврентіївському літописі (зведення 1305 р.) (Там же. — С. 225), і, таким чином, воно не пов'язане з князівською цензурою початку XIII ст.
- ²⁸ Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 380. Свого часу таку ж дату запропонував Бережков (див.: Бережков М. Н. Хронология русского летописания. — Л., 1963. — С. 104).
- ²⁹ ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334.
- ³⁰ Там же. — С. 331.
- ³¹ Там же. — С. 334. Порівн.: ПСРЛ. — Т. 15. — Стп. 315. Автор Густинського літопису запозичує текст статті 6723 р. Тверського збірника, однак вміщує цей текст під 6726 р., бо згідно з Воскресенським літописом, Ростислав Рюрикович помер 1218 р. (ПСРЛ. — Т. 7. — С. 125).
- ³² Там же. — С. 334. Те, що вся стаття 1219 р. запозичена зі статті 6723 р. Воскресенського літопису, доводиться тією обставиною, що безпосередньо наступне повідомлення цієї ж статті (про напад половців на Переяслав і поразку Володимира) запозичено звідти ж (Порівн.: ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334; ПСРЛ. — Т. 7. — С. 119).
- ³³ ПСРЛ. — Т. 24. — С. 24.
- ³⁴ ПСРЛ. — Т. 34.
- ³⁵ Dimnik M. The Place of Rurik Rostislavich's Death. — P. 387—391.
- ³⁶ Лурье Я. С. Общерусские летописи XIV—XV вв. — Л., 1976. — С. 210—240.
- ³⁷ ПСРЛ. — Т. 25.
- ³⁸ Лурье Я. С. Общерусские летописи. — С. 215—216.
- ³⁹ Словарь книжников и книжности Древней Руси. XVII век. — Ч. 2. — Л., 1993. — С. 296.
- ⁴⁰ Лаврентіївський літопис (ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 435); Московське літописне зведення (ПСРЛ. — Т. 25. — С. 108); Воскресенський літопис (ПСРЛ. — Т. 7. — С. 117); Тверський збірник (ПСРЛ. — Т. 15. — Стп. 309); Ермолинський літопис (ПСРЛ. — Т. 23. — С. 63); Львовський літопис (ПСРЛ. — Т. 20, ч. 1. — С. 146); зведення 1497 р. та зведення 1518 р.: (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 45, 202—203); Никонівський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 9. — С. 62); Симеонівський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 18. — С. 46); Володимирський літопис, під 1211 р. (ПСРЛ. — Т. 30. — С. 83); Густинський літопис (ПСРЛ. — Т. 2. — С. 331).
- ⁴¹ "Того же лета преставися Ростиславъ Киевскій, княживъ въ Черниговѣ" (ПСРЛ. — Т. 15. — С. 315); те саме знаходимо й у Ермолинському літописі (ПСРЛ. — Т. 23. — С. 64); Львовському літописі (ПСРЛ. — Т. 18, ч. 1. — С. 148); зведенні 1497 р. (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 46); зведенні 1518 р. (ПСРЛ. — Т. 28. — С. 204); Холмогорському літописі (ПСРЛ. — Т. 33. — С. 60); Густинському літописі, в даному місці залежному від Тверського збірника (ПСРЛ. — Т. 2. — С. 334).
- ⁴² Про нього див.: Лурье Я. С. Назв. праця. — С. 172—209.
- ⁴³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 753.
- ⁴⁴ ПСРЛ. — Т. 1. — Стп. 426.
- ⁴⁵ Цей вираз, ймовірно, відбиває тах званий малий або перший чин постриження, який, крім власне акту постриження, включав перед ним і обряд перевдягання в чернече

вбрання (mantion, pallion) (див.: W a w r y k M. The Offices of Monastic Initiation in the Euchologium Sinaticum and their Greek Sources // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 10, N 1—2. — 1986. — P. 9—16).

⁴⁶ Порівн.: діалоги Ростислава Мстиславича з печерським ігуменом Полікарпом про постриження як єдиний спосіб "свободитися от маловременнаго и суетнаго свѣта сего и мимотекущаго и многмятежнаго житья сего", під яким розумів, як з'ясується нижче, саме княжіння (ПСРЛ. — Т. 2. — 1908. — Стп. 530). Характерно, що Ростиславу, як і всім іншим князям, ідея зректися княжіння, не постригаючись, навіть не спадала на думку.

⁴⁷ Доречно буде згадати, що Києво-Печерський Патерик (в ранніх редакціях) обчислював строк життя Святоші в монастирі як п'ять плюс тридцять років (А б р а м о в и ч Д. Києво-Печерський Патерик (вступ, текст, примітки). — К., 1930. — С. 116—117). Пізніші Касіанівські редакції виправляють першу цифру на шість, вочевидь, щоб прилаштувати термін життя Святоші до відомої цій редакції з літопису останньої згадки про нього (1106 + 36 = 1142).

⁴⁸ ПСРЛ. — Т. 2. — Стп. 867. (Див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk: A Study of Competing Legends // Harvard Ukrainian Studies. — Vol. 11, N 1—2. — 1987. — P. 44—76). Інший аналогічний переказ відомий з літопису Биховця, поширеної редакції Білорусько-литовських літописів та "Хроніки" М. Стриковського (ПСРЛ. — Т. 32. — С. 135; ПСРЛ. — Т. 35. — С. 94; S t r y j k o w s k i M. Kronika polska, litewska, zmuńska i wszystkiej Ruśi. — Warszawa, 1846. — S. 328—329) і стосується Римонта (Лавраша, Василя) Тройденовича. Цей переказ, однак, цілком легендарного характеру і, здається, скомпонований за аналогією з літописними повідомленнями Іпат. про Войшелка (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk. — P. 56—62).

⁴⁹ Наше припущення тим вірогідніше, що його підтверджує переробка поч. XIV ст. повісті про Войшелка, як відзначає Д. Голдфренк, побудована у виразному агіографічному ключі, вміщена у Новгородському першому літописі. Вона робить наголос на тому, що Войшелк зберігав чернечий сан протягом виходу з монастиря (див.: Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. — М., Л., 1950. — С. 83—85).

⁵⁰ Важко судити, в якій формі слово "чернечество" могло стояти в цьому гаданому оригіналі. Словник Срезневського знає кілька варіантів: "черньчѣство", "чрьньчѣство", "чърнечѣство" (С р е з н е в с к и й И. И. Материалы для Словаря древнерусского языка. — Т. 3. — СПб., 1903. — Стп. 1566). Однак, можна припустити, що в літописі мала стояти повногласна форма ("чернечѣствѣ"), що робить наше зближення дуже імовірним. Трудністю для нього, на перший погляд, є різниця кореневих голосних ("Черниговъ" в літописних пам'ятках зустрічається переважно з кореневим и), але важливо пам'ятати, що нас цікавить можливість не лінгвістичного переходу, а зорової помилки переписувача, подібної до тієї, яку зробив автор даного повідомлення при підготовці тексту Густинського літопису і яка, власне, й дала поштовх до написання цієї розвідки.

⁵¹ Можливо, це простий збіг, але згадувана новгородська версія Войшелкової повісті, як відзначає Д. Голдфренк, побудована в агіографічному ключі, стверджує, що той повернувся до монастиря через три роки (див.: Goldfrank D. M. The Lithuanian Prince-Monk Vojšėlk. — P. 54). У випадку Рюрика це дало б той самий 1208 р., після якого його вважають мертвим.

М. М. ВІВЧАРИК (Київ), В. О. КОЗЕНЮК (Київ)

"Закордот" — агентурно-розвідувальна організація більшовиків України

Вивчаючи діяльність органів державної безпеки України в період громадянської війни та в перші роки після її завершення, авторам вдалося встановити, що поряд з уже відомими спецслужбами, до яких відносяться ВУЧК, ГПУ, розвідка Червоної армії, в Україні активною діяла ще одна організація, форми і методи діяльності якої також мали втаємничений характер, і були спрямовані на забезпечення інтересів радянської держави.

Детальний аналіз архівних та інших документів дав можливість зробити незаперечний висновок, що мова йде про глибоко законспірований структурний підрозділ комуністичної партії, котрий прибрав собі тоді назву "Закордонний відділ ЦК КП України". В діловій переписці, директивних і звітних документах цей підрозділ скорочено називався "Закордот". Він був створений за рішенням пленуму ЦК КП(б)У в трав-